

РЕЦЕНЗІЇ

Микола Обушний

Національне самовизначення у контексті українського державотворення

(Рецензія на монографію: Рафальський І.О. Національно-державне самовизначення: [монографія] / І.О. Рафальський. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. – 480 с.)

Монографія І.О. Рафальського "Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи" присвячена аналізу взаємодії двох взаємопов'язаних процесів – національного самовизначення та державного будівництва в Україні в умовах незалежності.

Одним із важливих теоретичних здобутків автора монографії є трактування сутності національно-державного самовизначення як процесу, який "включає не лише акт проголошення незалежності чи автономного статусу, а тривалий історичний процес, що має складну природу формування національної свідомості, становлення і розвитку національної культури, громадський і політичний рух за незалежність", який становить "основу суспільства, нації, політичної системи, що закріплює за народом... виключне право вибору власного місця на внутрішньополітичній і геополітичній картах, ким він є в політичній структурі суспільства і яким мають бути його права" (С. 120).

У монографії І.О. Рафальського проаналізована широка панорама націєтворчих і державотворчих подій на території України протягом 30-річного періоду, тобто майже третини століття.

Автор запропонував періодизацію націєтворчих та державотворчих процесів. Перший період – спроба перебудови СРСР і суверенізації України (1985–1991), другий – національно-державного становлення (1992–1996), третій – усталення олігархату (1996–2004), четвертий – поляризація ідентичностей (2005–2014) і, нарешті, сучасний післяреволюційний період (С. 34).

Автор дав сутнісне визначення кожного періоду, визначивши при цьому специфічні риси, які були їм притаманні.

У роботі містяться відомості, які наочно ілюструють ті економічні і соціально-політичні хвороби України, з якими вона підійшла до перебудовчої кампанії другої половини 1980-х років і які стали домінуючими факторами, що визначали, за словами автора, "вірогідність векторів і динаміку розвитку, пов'язуючи в органічну цілісність майбутнє та минуле через сьогодення" (С. 116) і, які, на жаль, супроводжують українську незалежність і сьогодні.

Автором доведено, що переможна хода ідеї національної державної незалежності була не тільки реакцією на соціально-економічну кризу, свідченням якої став розпад радянської імперії, а й підсумком самостійницьких прагнень не одного покоління українців, які вийшли назовні із латентного стану у добу перебудови та гласності. У роботі визначені основні ідеологеми національно-державницького руху, що знайшли відгук серед населення – ідеологічна плюралістичність, яка уособлювалася,

зокрема, складом Народного Руху України, його стурбованість мовним питанням, яке ставало маркером самостійності, підтримка рухом релігійного відродження тощо (С. 32 – 133). На думку автора, національний демократичний рух, який був інституційований у Народному Русі України, який і очолював процес суверенізації України на першому етапі, від другої половини 1990-х рр. зазнав маргіналізації. Це певною мірою справедливо, але із застереженням, оскільки НРУ від самого початку був плюралістичним і ніколи не зміг би зберегти монолітність. Однак націонал-демократія як комплекс ідеологічних уявлень ніколи не зникла і тільки набувала інших організаційних форм. І.О. Рафальський адекватно оцінює рівень тодішньої політичної активності суспільства, якому належало згуртуватися в єдину націю. Тому уповні обґрунтованим є і його висновок про те, що проголошення незалежності було насамперед результатом компромісу між націонал-демократичним активом та радянською партійно-господарською номенклатурою (С. 140–163).

У цьому контексті слід погодитися з автором щодо його сумнівів стосовно універсальності застосування у теорії та на практиці примордіалістської концепції та «традиційного тлумачення взаємозв'язку нація – держава» в епоху Постмодерну. З цього приводу автор пише: «Додатковою і необхідною складовою національно-державного самовизначення в умовах Постмодерну є конструювання комплексного за своєю цілеспрямованістю проекту національно державного буття, що уможливорює: по-перше, національно-громадянську консолідацію; по-друге, функціонування демократичного політичного режиму; по-третє, міжнародно-політичну актуалізацію національно-державного проекту».

Оцінюючи масову політичну участь громадян у грудневих 1991 р., виборах І.О. Рафальський вірно вказує на той факт, що політична культура, якою визначався характер цієї участі, формувалася згори, чим був зумовлений її в цілому підданський характер (С. 173), що ілюструється картиною масової політичної інертності практично протягом усіх перших чотирьох періодів націє-державотворення, за винятком окремих протестних спалахів.

Питанню формування і розвитку державних інститутів присвячено окремий розділ 3.1 монографії (С. 168 – 198). У полі авторської уваги знаходяться і такі інститути національного державного самовизначення як українське громадянство, національна безпека, зовнішньополітичне самовизначення, державне управління, соціальний захист тощо.

Чільне місце у монографії відведено аналізу впливу внутрішнього економічного чинника на характер національно-державного самовизначення в Україні у першій половині 1990-х рр. (С. 198–215). Автор цілком обґрунтовано доводить, що виникнення та поступове домінування олігархічного класу, по-перше, внесло у суспільство соціальний розкол, по-друге, спричинило зростання його симпатій до лівого популізму, який, у свою чергу, гальмує соціальну і політичну активність, без якої населення втрачає внутрішню комунікацію.

У монографії окремо розглянуто питання про місце і роль лідерства у процесі національно-державного самовизначення.

Автором монографії ретельно, з огляду на заявлену тему, проаналізовано перипетії масового протесту кінця 2004 р. Авторську деталізацію все ж можна виправдати тим, що нею проілюстровано підтримку Помаранчевої революції різними групами населення, а також показано появу нових засобів мобілізації та солідаризації народу України. Принципово важливою є теза монографії про те, що Помаранчева революція здійснила помітний вплив на національно-демократичну самоідентифікацію великого сегменту українського суспільства (С. 323).

У монографії всебічно проаналізовані найдраматичніші події, що відбулися у 2005–2016 рр., і охоплюють четвертий та п'ятий етапи національно-державного самовизначення України. Найхарактернішою рисою цих етапів, на думку автора монографії, є поляризація ідентичностей, яка стала наслідком Помаранчевої революції, а потім і Революції гідності. Автор **слухно поляризацію ідентичностей** пов'язує з ідеологічним розмежуванням між протидіючими політичними силами в Україні. Вкрай деструктивний вплив на нинішню суспільно-політичну ситуацію в Україні справляє Російська Федерація, яка намагається використати проросійські ідентифікаційні пререференції українських громадян Сходу та Півдня України з метою їх утримання у сфері власного геополітичного впливу. «Революційні події в Україні (Помаранчева революція та Революція Гідності), – підкреслює автор, – засвідчили наявність істотних суперечностей у суспільно-політичній системі України, а також кризу демократичних інститутів і процесів... Нерозв'язані суспільно-політичні суперечності, а також економічний і політичний тиск РФ – це ті фактори, що зумовили втрату українським суспільством довіри до політики В. Ющенка ... встановленням політичного режиму В. Януковича» (С. 413).

Автор переконує, що саме революційна боротьба проти режиму Януковича і опір агресії путінської Росії закладає підвалини для подолання поляризації ідентичностей і консолідацію української нації на основі проєвропейських суспільно-політичних цінностей.

Обґрунтованими слід вважати також і сюжети щодо національно-державного самовизначення, пов'язані зі стосунками України з найбільш вагомими світовими акторами – США та Європейським Союзом. Названим сюжетам присвячено окремі розділи

монографії – 3.3. (С. 215–236), 4.2. (С. 276–303), 5.3 (С. 385–411). До зовнішньополітичних аспектів І.О. Рафальський звертається і в інших розділах. Найчастіше автор торкається відносин з Росією, розкриває стратегію «руського міра», яку РФ використовує для розколу України, перешкоджання національній консолідації її громадян (С. 290–293, 373–377). Паралельно розкривається зсув масової свідомості українців у бік європейської цивілізації, доведено, що культурна привабливість європейського простору почала перевищувати в очах українців соціально-економічні інтереси (С. 301, 404–405).

Підсумовуючи вище викладене автор монографії пише: "Характерними й системотворчими ознаками національно-державного самовизначення як процесу та результату реакції на внутрішньо- і зовнішньополітичні виклики та загрози є його суб'єктність і конструювання образу-проекту майбутнього. Їх наявність уможливорює, з одного боку, національну консолідацію та розбудову демократичного політичного режиму, з другого – позиціонування країни на міжнародно-політичній арені за умов сучасного цивілізаційного розвитку. Обмеження ж процесу національно-державного самовизначення лише реагуванням на внутрішньо- та зовнішньополітичні виклики спричиняє автаркію політичних еліт і може мати наслідком встановлення недемократичних політичних режимів" (С. 422).

Монографія добре структурована. До кожного розділу є вступ, у кінці розділу висновки. На нашу думку, слід було б приділити більше уваги аналізу періоду від 60-х років ХХ ст., а саме українському дисидентському рухові. Думаю, що не зайвим було б згадати і боротьбу ОУН-УПА за національно-державне самовизначення. Хоча вказана тематика виходила б за межі задекларованого автором дослідження, але такого роду матеріал не був би зайвим, тим більше, що радянський період боротьби українського народу (включно і західний регіон України) за національне самовизначення все ще недостатньо презентований у наукових дослідженнях. Однією із найвагоміших причин недостатньої дослідженості процесу національно-державного самовизначення була ідеологічна зашореність радянської суспільнознавчої науки, яка уникала визнання принципу самовизначення націй. Згадаймо, В. Ленін у 1914 р. писав: «Державна самостійність, утвердження національної держави. Іншого значення цей принцип не має». Відомо, що В. Ленін намагався розкрити цей принцип ще до жовтневого перевороту 1917 р. Проте з приходом більшовиків до влади В. Ленін вкупі зі своїми соратниками його «удосконалив», додавши тезу про «доцільність чи недіяльність відокремлення», потім принцип «самовизначення націй» в СРСР трансформувалася у «самовизначення трудящих», потім «самовизначення народу», а на рубежі 80-х років ХХ ст. «самоуправління в галузі національних відносин».

Є й інші недостатньо досліджені аспекти цього принципу та його запровадження, зокрема у практиці міжнародних відносин. Відомо, що у 1960 р. ООН прийняла «Декларацію про надання

незалежності колоніальним країнам і народам», у якій було зроблено посилання на право націй на самовизначення. Наразі у Декларації зазначалося, що право на відокремлення колишніх колоній від європейських метрополій діє переважно лише у тих випадках, коли колонії були відокремлені від метрополії морем чи океаном. Звісно ж, що це було вибіркове застосування права націй на самовизначення, детерміноване інтересами національних держав – членів ООН, оскільки більшість із них були багатоетнічними. Тому уряди відмовлялися визнати принцип самовизначення націй як абсолютний, а, відтак, і відповідне положення міжнародного права.

«Водне розмежування» (море і океан) було корисним і для СРСР, а відтак і проголошення Декларації не могло бути до неї застосовано, оскільки

територіально імперія була цільною. Нині ж, окупувавши Крим, Росія порушила цей принцип.

Думаю, що на ці і ряд інших мало досліджених аспектів принципу самовизначення націй слід звернути увагу тим дослідникам, котрі будуть аналізувати цей за своєю суттю компромісний, але аж надто важливий принцип у міжнаціональних та міждержавних стосунках.

Переконаний, що монографія зацікавить усіх, хто шукає відповіді на питання національно-державного будівництва України, прагне з'ясувати, яким є український шлях національного самовизначення, з'ясувати місце і роль українства у цивілізаційному поступі людства.